

Жусупов Рысбай, Жумабай уулу Майрамбек

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮГҮНДӨГҮ ЭЛДЕРДИН ТАГДЫРЫНА ТАРЫХЫЙ
САЯСИЙ САРЕСЕП**

Жусупов Р., Жумабай уулу М.

**ИСТОРИКО- ПОЛИТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА СУДЬБЫ НАРОДОВ ЮЖНОГО
КЫРГЫЗСТАНА**

R. Jusupov, M. uluu Jumabay

**HISTORICAL AND POLITICAL VIEWS ON THE FATE OF PEOPLES IN SOUTHERN
KYRGYZSTAN**

УДК: 316.3/4

Бул макала Кыргызстандын түштүгүндөгү элдердин тарыхый тагдырына арналган.

Негизги сөздөр: *Кыргызстандын түштүгүндөгү элдер, элдердин тагдыры, тарыхый саресеп, саясий саресеп.*

Статья посвящается исторические судьбы народов Южного Кыргызстана.

Ключевые слова: *Народы Южного Кыргызстана, судьбы народов, исторический взгляд, политический взгляд.*

The article is devoted to the historical fate of the people of the South of Kyrgyzstan.

Keywords: *Southern Kyrgyz people, the destinies of nations, historical view, political view*

Коомубуздун жашоо-турмушунун окуяларга жык толгон азыркы мезгилинде элдердин улуттук аң-сезимдеринин ойгонушу анын эволюциясынын мүнөздүү белгилеринин бири болуп калды. Өзүнүн ким экендигин аныктоого тендештердин союзун да өзүн тең катары сезүүгө умтулуу – ушул тенденциянын башкы багыттарынан. Эреже катары тигил же бул улуттун ар бир өкүлү бул процесстерге түшүндүрмөнү өз элинин өткөн тарыхынан издейт. Тилекке каршы, Кыргызстандын түштүгүндөгү калктардын бирге жашап калышынын табигый-тарыхый өбөлгөлөрү жөнүндө эстен чыгарып коюу менен айрым «өз элинин атуулдары» тарыхый фактыларга көз жуумп, бүгүнкү күндө түзүлүп калган реалийлерди четке кагып эки элдин кан жана тери, жалпы кубанычы жана кайгысы менен жуурулушкан тарыхый кайрадан быча салууну каалашууда. Биригүүнүн ордуна кылымдардан бери эриш-аркак жашап келген коңшуларынын таламдарынын эсебинен обочолонгон субъективдүү идеяларды, «тигил же бул шаар биздики, демек биз өзүбүзчө жашашыбыз керек» деген сыяктуу ээлик кылуу идеясын алдыга коюп олтурат. Биздин көпчүлүгүбүздү мындай көрүнүштөр ойго салууда.

Азыркы Ош областынын элдеринин тарыхый тагдырларынын байыркы мезгилден бери келе жаткан жалпы тамыры бар. «Элдин тамырын анын тарыхынан изде...». Андай болсо, тарыхый фактыларга дагы бир жолу кайрылып, акылга сыярлык жашоо биргелешип гана курулаарын, ыдыроо бул башаламандык жана жалгыз-жарым бирөөнүн гана

эмес, бүтүндөй элдин тамырын кыркууга алып баруучу жол экендигине ынаналы.

Кыргыз Республикасынын азыркы Ош областынын аймагы эзелтен бери эле көп улуттуу болуп саналат. Ал тээ өткөн мезгилдерде рассаларды жана тилдерди жакындаштыруу жолу менен элдердин калыптануу процесси башталган, көчмөн жана отурукташкан элдердин өз ара аракеттери башталган, социалдык рухий түзүлүштөрдүн көп түрдүү белгилери уламдан улам арта баштаган, Фергана өрөөнүндө жайгашкан.

Биздин доорго чейинки экинчи миң жылдыкта Фергана өрөөнүндө жана анын тоо этектеринде элдердин эки тобу: Андрон жана Чуст маданиятындагы адамдар (мында сөөктү коюунун мүнөзү боюнча археологиялык маданият эске алынууда) жашашкан. Эч кандай даректер болбогондуктан (археологиялык маалыматтар гана бар) бул уруулардын этникалык аталыштары белгисиз, бирок ал эки топ тең индоевропалык тил тобунун иран тармагындагы тилдерде сүйлөшкөндүгү бизге белгилүү. Алардын улантуучулары сактар (Андрон маданиятындагы калк менен тектеш) жана Давань мамлекетинин тургундары (Чуст маданиятындагы адамдар менен тектеш) болгон.

Бул элдер жөнүндөгү тарыхый маалыматтар биздин доорго чейинки 1-жүз жылдыктын ортосунан баштап белгилүү. Жазуу жүзүндөгү маалыматтарга жана археологиялык маалыматтар боюнча сактар негизинен Кара-Дарыядан (Сыр-Дарыянын бир куймасы) түндүк жактан Балхаш көлүнө чейин жайгашкан. Азыркы мезгилдеги Ош областынын аймагында тоо этектеринде жана тоолуу жерлерде жайгашкан.

Биздин доорго чейинки 2-кылымдарда Ферганага усундар (теги Борбордук Азиядан чыккан уруулардын союзу, алардын негизги ядросу Ысык-Көл бассейнинде жайгашкан) келе баштаган. Усундардын антропологиялык тиби жана тили жөнүндө бирдей пикир жок. Тарыхчылардын айрымдары аларды индоевропалыктарга тиешелүү дешсе, көпчүлүгү алгачкы түрк тилинде сүйлөгөн (түрк тилдеринин калыптанышынын гунндардын тушундагы мезгили) борбор азия элементтери бар элдердин өкүлдөрү дешет. Сактар жана Усундардын полиэтникалык биригиши албетте, жер жүзүнөн жок болуп кеткен жок. Алар кийинчерээк, өзгөчө элдердин жаңы жер

каторуу мезгилинде (биздин доордун 1-миң жылдыгы) келгиндер менен аралашып кетип, Орто Азия элдеринин составына кирген. Божомолдоп айтканда алар жөнүндөгү эскерүүлөр топономикада жана этнономикада (жер суу жана уруулардын, элдердин аталыштарында) көбүрөөк калган. Мисалы: кыргыздардагы «саяк» уруусунун аталышын этимологиялык жактан «сак» деген термин (Бернштам) менен байланыштырышат, Ош жана Өзгөн шаарларынын аталыштарынын бул жерлерде жашаган Усун союзунундагы уруулардын биринин «ус» деп аталышынан келип чыккандыр дешет.

Ферганадагы эң байыркы отурукташкан – дыйканчылыкты аркалаган кул ээлөөчү мамлекет болгон Давандын тургундары адегенде негизинен Чуст маданиятындагы калктардын өкүлдөрүнөн турган ар кандай этникалык топтордон, ошондой эле жарым-жартылай көчмөндүү сактардан, кийинчерээк усундардан турган. Биздин доордун башталышында, Мархамад маданиятынын тушунда (I-IV кылымдар) чыгыш иран тилинде сүйлөгөн жана индоевропалык антропологиялык типке таандык Давань мамлекетинин калкы келип чыккан. Давань мамлекетинин аймагы негизинен Фергана өрөөнүнүн түштүк-чыгыш, түштүк-батыш бөлүгүн ээлеген, ал эми мамлекет гүлдөп турган чакта (биздин доордун I-IV кылымдары) өз бийлигин Фергананын түндүк-батыш бөлүгүнө чейин таркаткан. Кытай маалыматтарына караганда өлкөнүн башкы шаарлары белгилүү: Эрши (Өзбек ССРиндеги азыркы Мархамад айылына жакын жерде), Ю - (Өзгөн районундагы Шоро-Башат шаарчасы), Гуйшуан (Өзбек ССРиндеги Наманган областынын Касан шаарына жакын жер). Мамлекеттин калкы миң жыл бою (биздин доорго чейинки 1 миң жылдыктын орто ченинен тартып, биздин доордун VI кылымына чейин) өзүнүн саясий көз каранды эместигин сактап калуу менен, коңшулары сактар менен усундардын активдүү жардамы аркасында экономикалык жана маданий жактан ийгиликтерге жетишкен. Алар дан өсүмдүктөрүн, бакча өсүмдүктөрү менен пахта өстүргөн, жибекчилик менен да тааныш болгон, айнек жасаганды билишкен. Мал чарбачылыгында да өзгөчө ийгиликтерге жетишкен: алар ошол кездеги цивилизациялуу дүйнөгө «тер ордуна кан агызган» «канаттуу аттар» деген давандык аргымактарды чыгаргандыгы менен белгилүү болушкан (Ноокат районундагы Чили-Сайдагы аскага тартылган сүрөттөрдү, Оштон 8 км жердеги Айырмач-Тоону, Араван айылынын жанындагы Дул-дул-Ата аскасын ж. б. жерлерди караңыз)

Бир жагынан көчмөндүү сак жана усун уруулук союздары, экинчи жагынан Давань мамлекетинин калкы (Паркандар) – эки башка жашоо образын көчмөн жана отурукташкан дыйканчылыкты аркалаган жашоо ыңгайын көрсөткөн, алар экономикалык жана маданий тыгыз карым-катнашта болушкан.

Биздин доордун 1 миң жылдыгынын акырына карата Ферганага түрк тилдеринде сүйлөшкөн борбордук азиялык расадагы этникалык элементтер келе баштаган, алардын өкүлдөрү гундар болушкан, булар түрк тилинде сүйлөгөн элдердин түпкү ата-

лары – «элдердин улуу жер которуусунун» баштоочулары эле. Биринчи кылымдарда шаарлардын жана Фергананын отурукташкан оазистеринин айланасында көп сандаган көчмөн уруулар: гундар, юэчжилер, иониттер, мурдагы сак-усун уруулук союздарынан калгандары, чыгыш жактан жаңыдан келген түрк тилиндеги уруулар жашашкан. Алар «кеңкол» (Талас, Кетмен-Төбө, Лейлек), «Кара-Булак» (Баткен, Лейлек) маданияттарынын өкүлдөрү болушкан. Археологиялык казуулар биздин доордун биринчи кылымдарында Алай, Кара-Суу, Өзгөн, Чаткал, Жаңы-Жол, районунда көчмөн, жарым көчмөн уруулардын өзгөчө топтору жашагандыгы жөнүндөгү маалыматтарды берет. Мына ушул ар башка, көчмөн жана жарым көчмөн уруулар кийин теги Борбордук Азиядан чыккан түрк тобундагы көчмөн элдин, биздин доордун 1 миң жылдыгында мамлекеттик биримдикти түзгөн эфталид урууларынын ири союзунун уюткусу болуп калган. Ошентип, биздин доордун башталышында гундардын келиши менен Фергана өрөөнүнүн калкын тигил жагынан да, ошондой эле антропологиялык жактан да (моңголдошуу) түрктөштүрүү процесси башталган.

Фергана өрөөнүнүн калкын түрктөштүрүү процесси Түрк каганатынын түзүлүшү менен күчөгөн (552 жыл) жана кийинки мамлекеттик түзүлүштөрдүн мезгилинде: Төргөш жана Карлук каганаттары түзүлгөндө ого бетер күчөгөн. Баштапкы орто кылым доорунда (VI-X) кылымдар иш жүзүндө Фергананын тиби жана тили боюнча ар түрдүү калкы түзүлгөн, алар белгиленген мамлекеттердин чектеринде жашап, эмгектенип жана өнүгө берген. Жергиликтүү жана келгин уруулардын, элдердин ар кандай карым-катнаштары жана өз ара таасир көрсөтүүлөрү Фергана өрөөнүндөгү феодалдык мамилелердин (Караханиддердин доораны X-XII кылымдар) ченемсиз гүлдөп турган мезгилине алып келген анын калкы этникалык жактан болбосо да, саясий, ошондой эле чарбалык мамилелерде баш кошуп биригүүнүн босогосунда турган. Алардын рухий феноменинин сереси Баласагындык Жусуптун, Кашкарлык Махмуддун, Югнектик Мухамаддын, Ферганалык Ахмеддин, Оштук Али Ибн Османдын, Оштук аль-Мансурдун жана башка түрк жана араб тилдеринде жазгандардын чыгармачылыгы болуп саналат.

XII кылымда жаңы көчмөндөр – кидандардын, XIII кылымдын баш жагында наймандардын жана Чыңгызхандын монголдорунун келиши жакшы жолго түшүп калган процессти убактылуу басаңдатканы болбосо, аны биротоло артка кайыра алган жок. Келгин моңголдор саны аз болгондуктан жергиликтүү түрктөр менен аралашып кетип, көп өтпөй Орто Азиянын, анын ичинде Фергананын калыптанып калган элдеринин составына сиңип кеткен. XVI кылымдарда элдердин түзүлүү процессинин аякташынын натыйжасында (кыргыздар, өзбектер) фергананын калкында түрк тили (кыргыз жана өзбек тилдери) басымдуулук кылып калган. Иран тилиндеги калк (тажиктер) Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш

жактарында гана калган. Антропологиялык жактан алганда анын калкы эки расадан (индоевропалык – өзбектер жана тажиктер, түштүк-сибирь, өткөөл раса – кыргыздар жана кыпчактар) турган.

Окурманга түшүнүктүү болсун үчүн кыргыз жана өзбек элдеринин келип чыгуу маселесине кыскача токтолуу зарылчылыгы бар.

Ушул кезге чейин окумуштууларда Орто Азия элдеринин этногенези жөнүндө бирдей пикир жок. Кыргызлардын келип чыгышы жөнүндө ушул кезге чейин талаш-тартыштар жүрүүдө. Ал талаш-тартыштар соңку мезгилдеги басма сөздө кеңири чагылдырылууда. Андагы позицияларды жыйынтыктап келип кыргыз элинин процесси узак жана татаал болгон деп айтууга болот (ал биздин доордун 1 миң жылдыктарында эле башталган). Илимпоздордун көпчүлүгүнүн пикири боюнча кыргыз эли жок эле дегенде этникалык үч компоненттен турат. 1). Биздин доордун 1 миң жылдыгынан тартып азыркы Кыргызстандын аймагына (XII кылым) монголдордун басып киришине чейин жашаган элдер жана уруулар: сактар, усундар, Давань мамлекетинин калкы эфталиддер, түрк элдери жана уруулары, Караханид мамлекетинин элдери; 2). Монгол уруулары кидандар, наймандар, Чыңгызхандын монголдору, ошондой эле ойроттор жана жунгарлар (калмактар): 3. Енисей-алтай кыргыздарынын көчүп келиши жана жергиликтүү калк менен аралашып кетиши жөнүндөгү маселе боюнча ар кандай пикирлер бар: усундар менен бирге; гундардын жер которуу мезгили; түрк уруулары менен бирге; Борбордук Азияда Кыргыз каганатынын (840-953-жылдар) үстөмдүк кылып турган мезгили: Монголдук кидан уруулары менен, наймандар менен жана Чыңгызхандын монголдору менен; XIV–XV кылымдарда. Жалпысынан XIV кылымдарда алар азыр жашап турган аймактарда этностук-саясий жалпылык катары баш кошуп калгандыгы (Кыргыз ССРи, Өзбек ССРи жана Тажик ССРи) реалдуу тарыхый факт экендиги далилденген.

Өзбек элинин этногенези да оңой эмес процесс. XIV–XV кылымдарда Аралдын түндүгүнөн Урал тоолоруна чейин көчүп жүргөн «өзбек» деген этнонимдин келип чыгышы Көк ордонун хандарынын бири (Чыңгыз хандын улуу баласы – Жучинин тукуму) Өзбектин аты менен байланышкан. XV кылымдын 20–30-жылдарында улустарды шейбанид Абдулхайра бийлеп турган көчмөн өзбектер адегенде Абдулхайрдын тушунда, андан кийин анын небереси Мухаммад Шейбанинин (1499–1510) тушунда Орто Азия аймактарында (Өзбекстандын азыркы аймагы) басып алышкан. Кээ бир изилдөөчүлөрдүн эсептөөлөрү боюнча көчүп келгендердин саны 240-360 миң киши болгон. Бул көчмөн уруулар кийинки жылдары жергиликтүү отурукшан сарттар (сарт – иран тилинде «дыйкан», «соодагер» дегенди билдирет) менен ар кандай тыгыз карым-катнаштарда болгон. Акырындык менен отурукташып жана көчмөндүгүн таштап биздин кылымга чейин эле сарттар менен аралашып кеткен. Ошентип, азыркы өзбек негизги эзелтен бери жашап келе жаткан Орто Азиянын отурукташкан калкы; түрк жана монгол

уруулары (карлуктар, төргөштөр, барластар жана башкалар); ошондой эле XV-XVI кылымдарда Мавереннахрга көчүп келген көчмөн өзбек уруулары (кыпчактар, кангылар, мангиттар, наймандар, кытайлар, конураттар, мангилер, жүздөр, кырктар жана башкалар) болгон.

Фергананын XVI-XVIII кылымдарда андан ары баш кошуп биригиши XVI кылымдарда эле калыптанып калган элдердин базасында жүргөн. Антропологиялык, этникалык жана тил жагынан өзгөрүүлөр байкалган эмес. Бул калк табигый-тарыхый жалпылыкты түзгөн, анын ичинде отурукташкан дыйкандардын, көчмөн малчылардын жана жарым көчмөндөрдүн бирин-бири толуктаган чарбалык системасы колдонулган. Мындай тарыхый салтты тышкы да (XVI-XVIII кылымдардагы ойрот-жунгарлардын баскынчылыгы), ички да (XVIII-XIX кылымдардагы Кокон хандыгынын саясаты) факторлор буза алган жок.

XVI-XVIII кылымдарда Фергананын калкы өздөрүнүн көз каранды эместигин чет жерлик баскынчылардан-тимуриддерден, шейбаниддерден, калмактардан жана кытайлардан тынымсыз коргоп келген, анын аркасында Фергананын калкы экономикалык, ошондой эле саясий жактан да барган сайын бекем баш кошо берген.

XV кылымдын экинчи жарымында Фергана өрөөнүнүн кыйла бөлүгү Захреддин Мухаммад Бабурдун атасы Омар Шейхтин ээлигине кирген. Тимуриддердин династиясынын туягы Султан Бабур Индияда Улуу Моголдордун империясын негиздеген, ал бир эле учурда аеуз баскынчы, ойчул жана акын катары белгилүү болгон, кийинки муундарга «Бабур-наме» деген чыгармасын калтырган, анда отурукташкан жана көчмөн уруулардын бөтөн жерлик баскынчыларга каршы биргелешкен күрөшү чагылдырылган. Ушундай эле окуялар ошол мезгилдеги башка чыгармаларда да (Махмуд ибн Валинин «Купуя сырдын деңизи» (XVII кылым), Шах-Махмуд ибн-Мырза Фазиль Чурастын хроникасы (XVII кылым) сүрөттөп көрсөтүлгөн.

XVI кылымдын акырында жана XVII кылымда Ош жана Өзгөн шаарлары, ошондой эле Чыгыш Фергананын («Кыргыз» деп окунуз) кээ бир башка айыл-кыштактары Ош түмөнүнө кирген (10 миңге чейинки жоокер бере ала турган администрациялык бирдик). Ал Моголистандын Анжиян вилаетине караган. Кийинчерээк, XVII кылымдын акырында жана XVIII кылымдарда Ош жана Өзгөн шаарлары феодалдардын ордосу, кыргыз урууларынын администрациялык борборлору, атап айтканда, оң канаттын Адигине уруусунун, ошондой эле кыргыз элинин ичкилик тобунун (Кожо бий, Сыдык бий жана башкалар) борбору болгон. Демек, XVII-XVIII кылымдарда Кыргызстандын түштүгүнүн азыркы аймагында, ошондой эле Ош, Өзгөн шаарларында өзбектердин көчмөн феодалдары менен байланышта турган кыргыз уруу башчыларынын толук көз каранды эместиги өкүм сүргөн.

Чыгыш хроникаларынын маалыматына караганда XVIII кылымдын баш жагына Ферганада өзбектер

менен катар эле Кыргыз уруулары да саясий манилүү роль ойногондугу айтылган. Мисалы, XVI кылымдан тартып XIX кылымдын 60-жылдарына чейинки Фергананын тарыхын баяндаган Аваз Мухамаддын «Тухват-ат-таварих-и хани» дген китебинде «Кыргыз» уруулары 92 көчмөн уруулардын (илатийа) тизмесинде «минг» уруусунан кийинки экинчи болуп көрсөтүлгөн. XVI кылымдын баш жагында жазылган «Маджму ат-Таварих» деген китепте «кыргыздар» 13-орунда турушат, ал эми XIX кылымда түзүлгөн А. Хорошкиндин китебинде үчүнчү болуп турат. Орто Азияда, анын ичинде Ферганада саясий бийликти өз колунда кармап турган ири жана күчтүү уруулардын ушул тизмесинде төмөнкү уруулар бар: минг, кыргыз, жүз, кырк, он, ногой, маңгыт, казак, коңурат, найман, канглы, кытай, аргын, кыпчак жана башкалар.

Аталган мезгилдин ичинде түштүк кыргыздары жунгарлардын жана кытайлардын баскынчылыгына нечен курдай каршылык көрсөткөн. Ушунун аркасында, ошондой эле жаш Кокон хандыгынын жигердүү аракеттеринин аркасында Фергана жана анын тоо этектери жунгарлардын кол алдында калган эмес. Кокон хандыгы улуттук мамлекеттик түзүлүш болгон эмес. Эзүүчү режим катары ал өзбек, кыргыз жана кыпчак феодалдарынын уруу-уруулук күрөшүнүн кырдаалында жаралган. 1771-ж. Шахрух бий Ферганадагы клерикалык-календерлик боордоштугунун башчысы болгон ажылардан бийликти тартып алгандан кийин тарыхый майданга активдүү саясий күч катары кыргыз феодалдары чыга баштаган, мисалы, Шахрух бийдин күйөө баласы XVIII кылымдын 20-жылдары Ходжентти башкарып турган ичкилик уруусунан чыккан Акбото бий. Адегенде Акбото бий Шахрух бийдин баласы Рахим бийди тарбиялоого алып, ага Ходжентти башкарууну ишенип берип, өзү «турмуштун жыргалын көрүп жата берген». Бирок, бийликтен кол жууп калуудан чочулап ал Рахим бийди карматууга буйрук кылат. Бирок, тиги качып кетип, Акбото бийди жана анын эки уулун өлтүрүп, «эмирдин тагына ээ» болот. Акбото бийди өлтүрүү Ферганадагы майда феодалдык ээликтердин (Ходжент, Маргалан, Анжиян) союзга биригип, кийин кокон хандыгы болгон мамлекетке айланышына шарт түзгөн.

Рахим бий Ходжент менен Маргаланды өзүнүн бир туугандары Абд-аль-Карим менен Шады бийге бийлетип коюп, өзү Кокондо үстөмдүк жүргүзүп кала берген. 1734-ж. козголоңчулар тарабынан Рахим бий өлтүрүлгөндөн кийин, анын мурасчысы Абд-аль-Карим (1735–1751) башкарып турган мезгил жунгарлардын баскынчылыгына каршы биргелешип соку уруу максатында кыргыз уруулары менен союз түзүү менен мүнөздөлөт, бул Ферганадагы эң чоң саясий ийгиликтүү иш болгон. Эрдене бий (1751–1770) башкара баштаган кезде Орто-Тобого ээ болуу максатында кушчу уруусунан чыккан кыргыз феодалы Кубат бий менен узакка созулбаган союз түзүлгөн. Кокон жана кыргыз феодалдарынын союзу аскердик-саясий максаттарды гана көздөгөндүктөн, ал негизинен карама-каршы болгон. Кокон хандыгы али

борбордошуп бүтө элек эл, ал төрт бектин; Анжиян, Наманган, Маргалан жана Кокон бектеринин союзунан турган, аларда болсо эзелтен бери тажиктер, сарттар, отурукташкан өзбектер, кыпчактар жана кыргыздар жашашкан. Кыргыздын көчмөн уруулары аларга көз каранды болгон эмес. Бухаралык жана Кашкарлык булактарда айтылгандай, Кубат бий «таптакыр өз алдынча башкаруучу болгон жана жеке пайдасы үчүн өз каалоосу боюнча тигил же бул башкаруучу менен достошуп же ажырашып турган».

XVIII кылымдын 50-жылдарынын аяк жагында Жунгар хандыгы жана Чыгыш Түркстан Циндик кытайлардын баскынчылыгынын объектиси болуп калган. Мунун натыйжасында калмактар толугу менен кырылган (колдо бар маалыматтар боюнча 1 млн. жакын адам). Ойроттордун 20 процентке жакын калкы гана аман калган. Алар акыркы ханы Амурсан менен Россияга кире качып (Волга жээгиндеги азыркы Калмак АССРи) кутулган. Бир нече миң калмактар Фергана өрөөнүнө жана түндүк Кыргызстанга жайгашкан. Жергиликтүү калк менен аралашып кетип, алар ушул кезге чейин өздөрүн «сарт-калмак» деп аташат. Фергана өрөөнүнө карата жунгардык феодалдардын талоончулук саясатына карабастан кыргыз жана өзбек элдер ойроттук качкындарды кабыл алып, аларга колдон келген жардамын аяган эмес. Бул Фергананын калкынын кең пейилдиги эмеспи.

1758-ж. кытайлык баскынчылар Чыгыш Түркстанды (Кашкар) ээлеп алып, андан кийин 1760-ж. Ферганага жөнөшкөн. Бул жерде аларга кыргыз жана өзбек кошундары катуу каршылык көрсөткөн. Айыгышкан кармаш болуп, ал цин аскерлеринин жеңилиши менен аяктаган. (булактарга караганда анда 7 миңге жакын кытай өлгөн). Андан кийин цин империясы Фергана өрөөнүнө басып кирүүгө батынбай калган. Кыргыз элинин күрөш мезгилдери эпостордо, атап айтканда, «Манас» эпосунда, ошондой эле уламыштарда чагылдырылган (мисалы, Ош областынын Сузак районундагы «Калмак-Кырчын» деген жер менен байланышкан уламыш).

Адегенде жунгарлардын, андан кийин кытайлардын баскынчылыгынын мизи кайтарылгандан кийин Ферганада эки кубаттуу топ үстөмдүк кылып калган; өзбектерге Эрдене бий жана кыргыз феодалдарына Адигине уруусунан чыккан Ажы бий. Ажы бий бардык түштүк кыргыз урууларынын башчысы болуп саналган. Анын билдиргени боюнча ал «Бухардан тартып Чыгышка чейин жайгашкан буруттардын (кыргыздардын) 200 миң кишиден турган ордосун» коё алмак. Ажы бий 50-жылдары түштүк Кыргызстандын, Теңир-Тоонун (Тянь-Шань) кыргыздардын Коконго каршы бириктирүүгө аракет кылган. Бирок кыргыз феодалдарынын ортосундагы араздашуулар ага тоскоол болгон. Кыргызстандын төбөлдөрүнүн ортосундагы араздашуудан пайдаланып, Эрдене бий кыргыздарга таандык жана алар ээлик кылып турган Өзгөн жана Ош шаарларын айланасы менен чогуу Кокондук ээлигине бириктирүүнү чечкен. 1762-ж. алар Ош жана Өзгөн шаарларын басып алган. Ажы бий аларды бошото алган,

бирок аз гана убакытка бошоткон. Кыйла күчтүү болгон кокон аскерлерине каршылык көрсөтүүгө кыргыздарда күч жок эле.

XVIII кылымдын 60–80-жылдарында акырындык менен кокон хандыгынын бийлигине Ферганадагы бардык кыргыздар өткөн. Бирок, XVIII кылымдын 70-жылдарында Фергана аркылуу өткөн Филипп Ефремондун жазгандарына караганда түштүк кыргыздары (негизинен Фергана жана Алай тоо этектериндегилер), о.э. Тянь-Шандыктар толук өз алдынча болгондугу көрүнүп турат. Ф. Ефремондун айтканына караганда Кокон кыргыздардын ээликтери менен «аралаш» гана болгон.

XIX кылымдын биринчи жарымында Кокон хандыгы өтө тез кеңейген: Түштүк кыргыз феодалдары жаңы шарттарга тез эле ылайыкташып, өтө жөндөмдүүлөр Ак сарайдагы жогорку кызматтарга туруп жана хандын саясатын активдүү жүргүзүүчүлөрдөн болуп калган. Абдул Мажит молдо Кокон калкы жөнүндө айтканда үч топту бөлүп көрсөткөн: кыргыздар, кыпчактар, казактар, алардын феодалдары «дайыма өз ара күрөшүп келет...бирок негизинен кыргыздар кырдуулук кылып кетишет» деген. «Кыргыздардын **кликасы** өтө жогору» деп жазган ал. 1842-жылдан тартып көчмөн феодалдар кокон хандарын өз билгениндей тактан алып жана кайра отургузуп келген.

Кокондун хандарынын бардыгы Темирландан тараган феодалдык тукумдардан болгону менен кийинчерээк алардын аялдар жагы кыргыздардын тукумдары менен аралашып кеткен, бул ак сарайдагы турмушка маанилүү таасир тийгизген. Көп учурда кыргыздар хандын мурасчыларынын аялдары же энелери болуп калышкан. Мисалы, кокондун эсеби боюнча алтынчы башкаруучусу Нарботонун аталаш бир тууганы Ажы бийдин энеси кыргыз болгон. Нарбото бий (1770–1799-жж.) башчылык кылып турган тушта Ажы бий Чаткалдагы кыргыз таякелеринде көпкө жашаган. Ажы датканын карындашына үйлөнүп, ал Шералы деген балалуу болгон – ал кокондун келечектеги ханы эле. Нарбото бий өлгөндөн кийин Ажы бий өз уулу менен бирге Сарайда жашаган, бирок Алим хан (1800–1810) тарабынан башы алынган. Ажыбай датка карындашын жана жээнин Таласка алып кеткен, кийин ал Кедейбай бийдин карындашы Жаркынайымга үйлөнүп, бала-чакалуу болуп кадимки көчмөн малчынын турмушун сүргөн.

Кыргыз феодалдары Шералыны көпкө чейин жашырып келишкен, учуру келгенде аны хан бийлигине каршы коюну ойлошкон. Андай учур 1842-ж. келген. Бухаранын эмири Насрулла Мадали-ханды (1822–1842) кууп чыгып, Коконду ээлеген, хандыкты башкарууну ал өзбектердин мангыт уруусунан чыккан Ибрагим Хайалга тапшырган, ал элге ченемсиз салыктарды сала баштаган. Кыргыздын бийлери: Ажыбай, Нүзүп, Кедейбай, Сейталы, кыпчактын бийлери: Мусулманкул, Нармамат жана башкалар ыңгайы келген учурду күтүп туруп Шералыны Кокондун ханы деп жарыялап, шаарга кирип барышкан.

Ак сарайдагы кийинки төңкөрүштөрдө (1843-ж. Нүзүптүн өлүмү, Мусулманкулдун бийликти ээлеп алышы, 1844-ж. Шералы хандын өлтүрүлүшү, кыргыз бийлери Рахматулла менен Сатыбалдынын жардамы менен Алим хандын уулу Мурад хандын бийликти тартып алышы, Мусулманкулдун жардамы менен 1844-ж. Кудаяр хандын бийлей башташы жана башка окуялар) кыргыз жана кыпчак феодалдары чечүүчү роль ойногон.

Кудаяр хан Коконду үч жолу башкарган – ал 1844–1858, 1862–1863, 1865–1875-жылдар. Ал 12 жашка чейин ал таластык кыргыздарда тарбияланган, ошондуктан ал көп учурда кыргыз феодалдарына таянган. Анын убактылуу орун басары Мусулманкул аталык Кара-Дарыялык кыпчактардын жол башчысы болгон. Ал Кетмен-Төбөлүк чоң манаптын карындашына үйлөнгөн. Ал эми кызын болсо Кудаяр хандын өзүнө берген.

Ошентип ордо мартабалуу кыргыз жана кыпчак уруу башчыларынын тыгыз туугандык байланыштарынан турган. Кийинки окуялар мамлекеттин көчмөн калкынын феодалдарынын активдүү катышуусу менен жүргөн. 1853-ж. Кудаяр хан башка кыргыз-кыпчак бийлери: Нарманбет датка, Кедейбай бий, Касым миң башы жана башкалар менен мансапкор Мусулманкулдун түбүнө жетип, андан кийин кыпчактарды кыра баштаган. Алдан тайыган кыпчактар жана Кудаяр хандын саясатына нааразы болгон алайлык кыргыздар Алымбек, Сейитбектердин башчылыгында көтөрүлүш чыгарышып, Кудаяр хандын агасы Малла бекке такты ээлөөгө жардам беришкен. Анын тушунда «Алайлык Ханыша» Курманжандын күйөөсү Алай феодалы Алымбек датка, жогорку эрезеге жеткен. Синирген эмгеги үчүн ал Анжиян вилайетин, анын ичинде Ош, Өзгөн шаарларын, ал эми Сейитбек – Ходжентти башкарууну алышкан. 1862-ж. Оштун айланасында элдик көтөрүлүш башталып, Малла бек козголоңчулар тарабынан жаткан жеринде өлтүрүлгөн. Бул өлтүрүүнү уюштурууда кыргыз бийлери Алымбек датка, Кыдыр бий, Шатман кожо, ошондой эле кыргыз-кыпчак феодалы Алымкул, маанилүү роль ойногон. Такка Кудаяр хандын жээни Шах-Мурат отурган. Алымкул бир аз убакыттан кийин алдамчылык жол менен Кокондо Алымбекти, Кыдырды, Шатманды өлтүрүп, бүткүл бийликти өз колуна топтоп, кыргыздар менен кыпчактардын жол башчысы катары чыгат. Бирок ортодогу араздашуудан пайдаланып, Кудаяр хан Бухаранын эмири Музафардын жардамы менен 1862-ж. таажыны өзүнө кайтарып алган. Уруулар ортосундагы чабыштардан жана ченемсиз салыктардан тажап бүткөн эл ого бетер активдешип, алардын көтөрүлүшүнүн күч менен чыккан.

Көтөрүлүштөн пайдаланып кыргыз жана кыпчак феодалдары Анжиян, Маргалан, Наманган шаарларын ээлеген. Кудаяр хан кайрадан качып кетүүгө аргасыз болгон. Кудаярдын өспүрүм жээни Султан-сеит «хан» деп жарыяланган. Анын регенти Алымкул болгон, ал 1865-жылы Ташкенттин алдында генерал Черняевдин орус колониалдык аскерлери

менен болгон салгылашууда өлгөн. Бул Кудаяр ханга үчүнчү жолу такка олтурууга мүмкүндүк берген.

Кыргыз менен кыпчактардын көрүнүктүү феодалдары өлгөндөн кийин да Кокон хандары көчмөндөр менен эсептешип турган Мусулманкулдун уулу Абдрахман Кудаяр хандын биринчи кеңешчиси болуу менен хандын саясатында манилүү роль ойногон. Алымбектин аялы Курманжан күйөөсүнүн бийлигин улантуучу деп таанылып, «датка» наамын алган. Курманжан датканын Кыргызстандын түштүгүндөгү ролу өтө зор болгон. Ал алысты көрө билген жана акылман саясатчы катары кыргыздардын 1873–1875-ж.ж. көтөрүлүшүндө жана 1876-жылкы генерал Скобелевдин Алайда калган.

Фергана өрөөнүнүн акыркы деспоттук мамлекетинин саясий турмушу жөнүндөгү жогоруда айтылгандардан Кокон хандыгы кээ бир изилдөөчүлөр талашып жүргөндөй нагыз улуттук: өзбектердин, кыргыздардын же тажиктердин улуттук мамлекети болгон эмес деген тыянак чыгарууга болот. Ал Фергананын полиэтникалык калктарынын саясий бирикмеси болгон. Ар кайсы жылдарда бийликте турган өзбек, кыргыз, кыпчак феодалдарынын эзүүчүлүк саясатынын алдында бирдей эле деңгээлде өзбектер да, кыргыздар да жана башка элдер да болушкан, бул алардын Коконго каршы чыгууларынан көрүнгөн (1845-ж. Алай, Ош жана анын айланасындагы элдердин көтөрүлүшү, 1847–1848-жылдары Наманган вилайетинин көтөрүлүшү, 1862–1863-жылдардагы хандыктын түштүк-чыгыш бөлүгүндөгү кыргыздардын Малаханга, андан кийин Кудаяр ханга каршы көтөрүлүштөрү ордодо төңкөрүшкө, 1871-ж. сохтук кыргыздардын көтөрүлүшү менен 1873–1875-жылдардагы эл массасынын көтөрүлүшү Кокон хандыгынын кулашына алып келген).

Региондогу саясий турмушка Ош, Өзгөн сыяктуу шаарлардын Кара-Суу жана башка ири айылдардын тийгизген таасири кандай болгон? «Тынчы жок» кыргыздардын курчоосунда турган бул шаарлар Коконго каршы көтөрүлүштөрдүн чордону жана хандын тагына каршы оппозициядагы зор күч болгон. Ош шаарынан жана Кара-Суу айылына кыргыз урууларынын башчылары өзүнчө бир Ферганадагы борбор катары карашкан, мында алардын жерлери, үйлөрү, соода дүкөнчөлөрү болгон, мечит жана медресе салышкан (мисалы, 1825-жылы Алымбектин Ош шаарында Ак-Бууранын оң жагында жери жана медресеси болгон). Бул шаарларга хан бийлиги тарабынан акимдер кыргыздардын ичинен дайындалган. Мисалы, Алымбек, кыдыр, Сейитбек, Касым, Жаркынбай, Абдылдабек жана башкалар.

Ош, Өзгөн жана башка түштүк Кыргызстандагы ири айыл-кыштактарда сарттар, өзбектер (революцияга чейинки статистикалык малыматтарда, 1897-ж. жана 1908-ж. болгон Россиядагы эл каттоонун материалдарында сарттар менен өзбектер эки башка эл катары көрсөтүлгөн), тажиктер, уйгурлар жана кыргыздар жашаган. Бирок, салт боюнча алардын айланасында кыргыздардын көп сандаган айыл-кыштактары жайгашкан. Мисалы, Ош аймактык жактан гана эмес, этникалык жактан да нагыз

кыргыздын шаары болгондугун далилдеген маалыматтар XIXкылымдын булуактарында өтө көп. Кокондогу «Миротул Фтух» кол жазмасынын автору кыргыздар менен кыпчактардын борбору «Анжиян менен Оштун айланасында» болгондугун жазган. Россиянын Орто Азия боюнча баяндамачыларынын бири XIXкылымдын 70-жылдарында Ошту «кыргыз-кыпчак калкынын борбору» деп атаган, «алар бул шаарды өздөрүнүкү» деп эсептешет, ал жерде Кокон ханынын сарбаздары турушкан эмес. Отурукташкан дыйкандардын, шаардык кол өнөрчүлөрдүн жана соодагерлердин жарым көчмөн жана көчмөн малчылар менен өз ара алакасынын натыйжасында шаардыктардын анын айланасындагы кыргыздар менен чарбалык байланыштары өтө тыгыз болгон. Маалыматтарга ылайык кыргыздар менен өзбектердин ортосундагы чарбалык байланыштар жөнүндө 1862-ж. Ошту Эрдене бий басып алгандан кийин ал колонисттердин 50 үй-бүлөөсүн бул жерге күрүч өстүрүүгө жөнөткөндүгүнүн фактысы көрсөтүп турат. Келгин сарттардын (өзбектерден) күрүч талааларын иштетүүнү өздөштүрүү менен «өзгөн күрүчү» деп даңкталып жүргөн өсүмдүктү өстүрүүнү ийгиликтүү улантып кеткен.

Түштүк Кыргызстандын Россияга кошулушу менен (1876) Фергана өрөөнүнүн калкынын тагдырында жаңы этап башталат. Ал бул аймактын калкына «дүйнөлүк чарбанын ийримине» тартылуу мүмкүнчүлүгүн берди. Россия капиталисттик өлкө болгондуктан кандайдыр бир даражада өз колониясын товардык-акча мамилесинин борборуна тарткан.

Администрациялык жагынан Ош областынын азыркы аймагы Түркстан генерал-губернаторлугунун ар кандай уездери менен областтарынын составында калгандыктан улуттук-администрациялык бирдик болгон эмес. Алсак, азыркы Чаткал, Жаңы-Жол, Ала-Бука райондору Наманган уездинин составына, Ленин, Токтогул районунун бир бөлүгү, Базар-Коргон, Сузак, Өзгөн жана Совет райондорунун бир бөлүгү - Анжиян уездине, Кара-Суу, Өзгөн жана Совет райондорунун, Алайдын бир бөлүгү (Талдык ашуусуна чейин) – Ош уездине, Араван, Ноокаттын бир бөлүгү, Фрунзе району – Маргалан (Скобелевский) уездине, Баткен жана Лейлек районунун бир бөлүгү - Фергана областынын Кокон уездине кирген. Ходжент уездине Сүлүктү шаары жана анын айланасы кирген. Тогуз-Торо району Пржевальск уездинин Нарын приставынын курамына кирген. Ошентип, падышачылык өзүнүн администрациялык-аймактык саясатында улуттук-тилдик белгилерди сактабастан, «башкарууга оңой» болгон принципти жактаган.

Улут саясатында улуттардын өз тагдырын өзү аныктоо мүмкүнчүлүгүн берген Октябрь революциясы гана ар бир элге улуттук мамлекеттүүлүктүн чегинде өз алдынча аныктап алууга шарт түздү. Орто Азияда улуттук-мамлекеттик бөлүнүү процессинде региондун бардык элдеринин таламдарынын көп түрдүүлүгү эске алынган эмес. Ошондой болсо да, бул чек ара тууралуу субъективдүү ойлор жана ар кандай аймактык дооматтар үчүн шылтоо болушу

мүмкүн эмес, анткени тарыхта мындай көйгөйлөр дароо эле өтө кыйынчылык туудурган жаңжалдарга алып келет. Израиль менен араб өлкөлөрүн, Азербейжан менен Арменияны эске түшүрүп көрөлү. Алардын сабагы биздин эсибизден чыгып кетип жатабы, эмне үчүн ал кыргыздар менен өзбектердин куралдуу жаңжалдарын токтотууга мажбур кылбайт.

Ошондой болсо да, кимде-ким кайсы аймак кимге таандык деген маселени чечмелегиси келсе, анда бизге белгилүү тарых маалыматтары көрсөтүп тургандай, ал курулай иш болот. Ал эми калган «объективдүү», «тарыхый», деп аталган жүйөлөрдүн бардыгынын түбү бош, анткени эки элдин тамыры бир жерден чыккандыгы айныбас чындык.

Адабияттар:

1. Абытов Б. К. Выдающиеся личности города Ош., 2000.

2. Бейшенбиев Э. Д. Введение историю кыргызской государственности – Б., 1994.
3. Кененсариев Т. «Тандалган макалалар», Бишкек-Ош – 1999.
4. Кененсариев Т., Эгемназаров Д., «Менин мамлекетим» 2003.
5. Урстанбеков Б. У., Чораев Т. К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Ф., 1990.
6. Кыргызы и Кыргызстан: опыт нового исторического осмысления. – Б., 1993.
7. К вопросу государственного строительства Советского Кыргызстана: С.б. док. – Ф., 1964.
8. Малабаев Д. М. Образование СССР и развитие национальной государственности киргизского народа. Ф., 1969.
9. Советский Киргизстан в документах. 1917-1967. Ф., 1983

Рецензент: д.и.н., профессор Нурунбетов Б.